

“БЕКТЕМ”

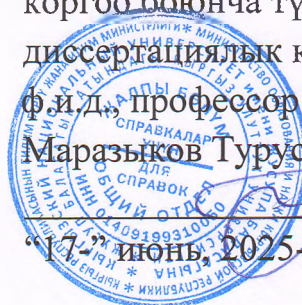
Филология илимдеринин доктору
(кандидаты) окумуштуулук даражасын
коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700

диссертациялык кеңештин төрагасы,

ф.и.д., профессор

Маразыков Турусбек Сейдакматович

“14” июнь, 2025-жыл

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700 диссертациялык кеңештин 2025-жылдын 13-июнундагы отурумунун

№ 13 токтому

Катышкандар: Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т.С.Маразыков (10.02.01); диссертациялык кеңештин мүчөлөрү: ф.и.д., доцент А.Э.Абдыкеримова (10.02.01), ф.и.д., доцент А.У.Акынбекова (10.02.01), ф.и.д., доцент М.К.Алишова (10.02.01), ф.и.д., профессор М.А.Атакулова (10.02.06), ф.и.д., доцент А.Т.Дунканаев (10.02.01), ф.и.д., доцент Д.О.Кенжебаев (10.02.01; 10.02.06), ф.и.д., профессор М.И.Мирзахидова (10.02.06), ф.и.д., профессор Б.Сагынбаева (10.02.06), ф.и.д., доцент А.О.Ормонбекова (10.02.01), ф.и.д., доцент Б.Ж.Усмамбетов (10.02.06).

Окумуштуу катчы: ф.и.д., доцент С. К. Каратаева (10.02.06)

Күн тартибиндеги маселе:

2. Жолдошалиева Наргиза Автандиловнанын “Кыргыз тилинде ал-абал этиштеринин семантикалык типтери жана тизмектешүү мүмкүнчүлүгү” аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын алдын ала коргоосу.

Угулду:

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Изденүүчү Жолдошалиева Наргиза Автандиловнанын “Кыргыз тилинде ал-абал этиштеринин семантикалык типтери жана тизмектешүү мүмкүнчүлүгү” деген темадагы кандидаттык диссертациясы

диссертациялык кеңешке коргоого келип түшкөн. Кеңештин урматтуу мүчөлөрү, баарыңыздар диссертацияны окуп чыктыңыздар. Изденүүчү жана анын илимий иши тууралуу жалпы маалымат берүү үчүн сөз окумуштуу катчы Сонайым Кубатбековнага берилет.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, ф.и.д., доцент С. К. Каратаева: Жолдошалиева Наргиза Автандиловнанын “Кыргыз тилинде ал-абал этиштеринин семантикалык типтери жана тизмектешүү мүмкүнчүлүгү” аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы жана ага тиешелүү аттестациялык документтер Д 10.24.700 диссертациялык кеңешке 2025-жылдын 14-апрелинде кабыл алынган. Илимий жетекчиси – филология илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын академиги Мусаев Сыртбай Жолдошович.

Диссертациялык иш Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз тил илими кафедрасынын отурумунда талкуудан өткөн. Ал талкуунун жыйынтыгында диссертациянын темасынын актуалдуулугу белгиленип, өз алдынча аткарылган илимий изилдөө экендиги айтылат. Жыйынтыгында диссертацияга оң мүнөздөмө берилип, талкууда айтылган сын-пикирлерди эске алуу менен коргоого сунушталган.

Диссертациялык ишке Д 10.24.700 диссертациялык кеңештин кезектеги отурумунун 2025-жылдын 18-апрелиндеги №11 токтомунун 2-чечими менен төмөнкү курамда эксперттик комиссия бекитилген: ф.и.д., доцент М. К. Алишова (10.02.01 – эмгектеринин жыйындысы менен), ф.и.д., профессор М. А. Атакулова (10.02.06), ф.и.д., доцент А. О. Ормонбекова (10.02.01-кыргыз тили) кабыл алууга жана ачык коргоого сунуштаган.

Жолдошалиева Наргиза Автандиловнанын аттестациялык документтери Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын койгон талаптарына толук жооп берет.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Марazyков: Окумуштуу катчынын маалыматына суроолор барбы? Жок болсо, анда сөздү изденүүчүгө берели.

Изденүүчү Н. А. Жолдошалиева: Рахмат. Диссертациялык кеңештин урматтуу төрагасы, диссертациялык кеңештин мүчөлөрү! 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Кыргыз тилинде ал-абал этиштеринин семантикалык типтери жана тизмектешүү мүмкүнчүлүгү” деген темадагы ишибизди сиздерге сунуштайбыз. Илимий жетекчим – филология

илимдеринин доктору, профессор, КР УИАнын академиги Мусаев Сыртбай Жолдошович.

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Биздин изилдөө ишибиз кыргыз тилиндеги этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык табиятына, классификациясына, алардын тизмектешүү мүмкүнчүлүгүнө арналган. 2000-жылдан баштап семантикалык изилдөөлөргө, анын ичинде этиштик семантикага көбүрөөк көңүл бурулуп жатат. Ч. К. Найманова [2004], Г. С. Мусурманова [2005], А. А. Атакееван [2009], Ж. А. Семёнова [2011] жана Б. А. Гайыпованын [2012] ысымдарын атап өтүүгө болот. Б. А. Гайыпованын 2012-жылы коргогон “Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин табияты жана лексика-семантикалык маанилери” аттуу диссертациясында кыргыз тилиндеги абал этиштеринин семантикалык классификациясы берилип, алардын семантикалык, морфологиялык табияты изилдөөгө алынган. Аталган диссертацияда абал маанисин туюндурган *отур-*, *тур-*, *жат-*, *жүр-* көмөкчү этиштеринин контексттик маанилери изилдөөгө алынып, абал этиштеринин лексика-семантикалык топторунун кыргыз тилинин сөздүк курамында алган орду, лексикалык системадан алган ордун аныктоо сыяктуу бир катар маселелер да изилдөөгө алынган. Ал эми биздин диссертациялык ишибизде этиштерди изилдөөнүн семантикалык өнүгүнө басым жасалып, бизге чейинки эмгектерде каралбаган же толук карала элек маселелерди изилдөө аракети көрүлдү. Маселен, жалпы этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификацияларынан тышкары, абал категориясынын грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулуусу, алардын метафоризациясы, бир лексика-семантикалык топтон экинчи бир лексика-семантикалык топко өтүп кетүүсү, негизги этиштерге уланып абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми өндүү маселелер конкреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында иликтөөгө алынды. Ошону менен эле бирге, этиштердин сүйлөмдүн семантикалык структурасында семантикалык компонент катары аткарган предикаттык кызматы этиштердин валенттүүлүгүнө байланыштуу маселелердин контекстинде каралды. Демек, кыргыз тилинин этиштик лексикасын изилдөөдө саналып өткөн айрым маселелердин азыркы учурга чейин изилдене электиги же башка аспектилердин алкагында, башка проблемалардын контекстинде жарым-жартылай каралгандыгына байланышкан жагдайлар изилдөө ишибиздин темасынын актуалдуулугун айгинелейт.

Илимий изилдөөнүн негизги максаты. Изилдөө ишинин негизги максаты катары жалпы эле этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификацияларын сунуштоо менен, аларды туюндурган вербалдык жана бейвербалдык каражаттарга талдоо жүргүзүү, абал этиштеринин семантикалык мутацияларын конкреттүү тилдик иллюстрациялар аркылуу көрсөтүү жана абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу айрым маселелерди иликтөө саналат.

Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

1. этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде ар кандай өнүттөрдөн изилдениш абалына, андагы концептуалдуу көз караштарга, этиштик лексиканы изилдөөгө арналган илимий адабияттарга сереп жүргүзүү;
2. жалпы этиштердин жана абал этиштеринин лексика-семантикалык топторго ажыратуунун илимий принциптерине талдоо жүргүзүү менен, этиштердин жана абал этиштеринин жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминдеги классификацияларын изилдөө, алардагы жалпылыктар менен айырмачылыктарга токтолуу;
3. абал категориясын туюндурган бейвербалдык жана вербалдык, атап айтканда, грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктерге семантика-функционалдык өнүктөн талдоо жүргүзүү;
4. абал этиштеринин метафоризациясы, аларды туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми өндүү маселелерди конкреттүү тилдик фактылардын мисалында кароо;
5. этиштердин семантикалык компонент катары аткарган предикаттык кызматын абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу маселелердин контекстинде иликтөө;
6. абалдык маанини туюндурган вербалдык каражаттардын каралышына байланыштуу “туюм тууранды сөздөр”, этиштеринин метафоризациясына байланыштуу “жайылма метафора”, ошондой эле абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу “антилогикалык валенттүүлүк”, “бейвербалдык валенттүүлүк” өндүү айрым жаңы түшүнүктөрдү сунуштоо.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулуусу, алардын метафоризациясы, бир лексика-семантикалык топтон экинчи бир лексика-семантикалык топко өтүп кетүүсү, абал

этиштерин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми өндүү маселелердин кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде алгач изилденип жатышы иштин илимий жаңылыгын түзөт.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору

1. Бир эле этиштик лексеманын ар башка лексика-семантикалык топторго тиешелүү болуп калуусу анын семантикасында статикалык да, динамикалык да маанилердин болуусуна, семантикалык структурасындагы мутациялык өзгөрүүлөргө, контекстке ж.б. себептерге байланыштуу болуусу ыктымал. Мындай жагдайлар этиштердин семантикалык табиятын комплекстүү, лингвистикалык семантика өңүтүнөн изилдөөнүн артыкчылыгын көрсөтөт.
2. Абал категориясы грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, метафоралар өндүү ар кандай тилдик каражаттардан тышкары ольфакциялык, кинесикалык, гаптикалык, фонациялык өндүү бейвербалдык каражаттар, ошондой эле симптоматикалык жөштөр аркылуу да туюндурулат.
3. Негизги этиштерге уланып абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы жана грамматикализациясы этиштердин эврисемиясына (кең маанилүүлүк) мүнөздүү белгилер катары саналат.
4. Абал этиштери семантикалык компонент катары актанттык, сирконстанттык, субъектилик, объектилик кызматтарды аткаргандыгы анын валенттүүлүгүнүн потенциалын көрсөтөт.

I бөлүм. Этиштердин семантика-функционалдык табиятынын изилденишине жалпы сереп. Бул бөлүмдө этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин жалпы тил илиминде, лингвистикалык түркологияда жана кыргыз тили илиминде изилдениш ал-абалы туурасында сөз болуп, төмөндөгүдөй тыянактар чыгарылды:

I бөлүмдүн 1-параграфында этиштердин башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөргө салыштырмалуу семантикалык валенттүүлүгүнүн жогору экендиги жөнүндө сөз болот. Этиштерди классификациялоонун ар кандай принциптери, атап айтканда, хроноструктуралык, тематикалык, денотаттык, семантикалык принциптердин негизинде этиш сөздөр туюндурулган кыймыл-аракеттин ишке ашуу ыкмасы, өзгөчөлүгүнө карап бөлүштүрүлөт. Аталган принциптердин негизинде абал жана кыймыл этиштерге ажыратылып, кыймыл этиштерге карата *динамикалык же активдүү* этиштер, ал эми абал этиштерине *статикалык же пассивдүү* этиштер деген да терминдик синонимдер колдонулуп жүргөндүгү белгиленген.

I бөлүмдүн 2-параграфында этиштик лексиканын лингвистикалык түркологияда изилденишине сереп жүргүзүлгөн. Түрк тилдериндеги этиш сөздөргө түз жана кыйыр байланышкан изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулар: В.Радлов, А.Н.Кононов, Э.Р.Тенишев, Н.А.Баскаков, Н.К.Дмитриев, Л.Н.Харитонов, Н.З.Гаджиева, А.А.Юлдашев өндүү ж.б. Ошондой эле абал этиштерине жана алардын классификациясына түздөн-түз тиешеси бар изилдөөлөрдүн авторлору катары Г.К. Кулиев [1998], Е.В.Разова [2008], Р.Расулов [1991], М. Оразов ж.б. окумуштуулардын аты аталып, алардын айрымдарынын классификациялары келтирилип, алар талдоого алынуу менен тиешелүү тыянактар чыгарылган. Соңку мезгилде жарык көргөн түркологиялык изилдөөлөрдө семантикалык принципти колдонуу тенденциясы жаралгандыгы жана аталган принципти колдонуунун натыйжалуулугу баса белгиленген. Анткени лингвистикалык семантикада бардык тилдик каражаттар, анын ичинде этиштер аркылуу туюндурулган маанилерди комплекстүү, ойломдук мазмун деңгээлинде кароого негиз түзүлө тургандыгы жөнүндө тыянак чыгарылган.

I бөлүмдүн 3-параграфында этиштик лексиканын жана абал этиштеринин кыргыз тил илиминде изилденишине сереп жүргүзүлүп тыянактар чыгарылган. Кыргыз тилиндеги этиштердин семантикасын, аны башка тилдердеги этиштердин семантикасы менен салыштырып изилдөөгө арналган эмгектердин авторлору катары Ч. К. Найманова [2004], Г.С.Мусурманова [2005], А. А. Атакеева [2007], А.К. Чокубаева [2007], Ч.А.Шекеева [2009], Ж. Ж. Чыманова, [2009] жана Ж.А. Семенованын [2011] ысымдары аталып, алардын эмгектерине жалпы сереп жүргүзүлгөн. Ошондой эле Б.А. Гайыпованын диссертациясында каралган маселелер боюнча учкай маалымат берилип, абал этиштеринин семантикалык, морфологиялык табияты изилдөөгө алынып, абал маанисин туюндурган отур-, тур-, жат-, жүр- көмөкчү этиштеринин контексттик маанилери каралган. Илимий иште абал этиштеринин лексикалык системадан алган ордун аныктоо сыяктуу бир катар маселелер да изилдөөгө алынгандыгы жөнүндө маалымат берилип, абал этиштеринин толук изилдөөгө алына элек өңүттөрү бар экендиги туурасында жыйынтык чыгарылган.

II бөлүм. Изилдөөнүн негизги материалдары, булактары жана методдору. Бул бөлүмдө анда изилдөөнүн объектиси, предмети, теориялык, иллюстративдик негизги материалдары жана булактары, методдору, принциптери аныкталып, төмөндөгүдөй тыянактар алынды:

1. Жалпы тил илими жаатында предикаттын сүйлөмдүн семантикалык структурасынын семантикалык борборун түзүп, сүйлөм тутумунда башка сөздөрдүн семантикалык компонент катары кызматын шарттап,

алардын айкашуу мүмкүнчүлүгүн аныктап туруучу кызматы, дегеле этиштик лексиканын семантикалык топторуна жана алардын валенттүүлүгүнө байланыштуу маселелерди кароодо Н.Хомский (1962), И.Г.Ольшанский (1966), В. В. Виноградов (1986), Г.Г.Сильницкий (2006), В.С.Храковский (2014), Е.А.Смирнова (2014) жана башка бир катар окумуштуулардын эмгектери негизги булак катары пайдаланылды.

2. Абал этиштерине жана анын семантикалык жактан классификацияланышына арналган параграфта бир катар окумуштуулардын изилдөөлөрү теориялык материалдар, булактар катары кызмат кылды. Мындай изилдөөлөргө Д.Г. Мамедова [1963], З.С. Зейналова [1986], Г.К. Кулиев [1998], Е.В. Разова [2008], Р. Расулов [1991], Г.С. Мусурманова [2005], Б.А. Гайыпова [2012] өндүү бир катар окумуштуулардын эмгектерин киргизүүгө болот.
3. Абал категориясынын бейвербалдык каражаттардын компоненттик жана өз алдынча кызматы аркылуу туюндурулушуна байланышкан маселелердин каралышында Б.Г.Ананьев (1960), Б.Ф.Баев (1966), В.М.Павлов (1967), А.А.Леонтьев (1969), А.В.Филипов (1975), Е.Л.Кедрова (1980), Т.Т. Железнова (1982), Э.Холл (1997) өндүү ж.б. көптөгөн окумуштуулардын эмгектери бар экендиги белгиленген. Ал эми аталган маселени кароодо кыргыз тил илиминдеги теориялык материалдар менен булактар катары А.Ботобекованын [2007], Ж.А.Артыкованын [2015] жана Н.Ш.Танаеванын [2023] изилдөөлөрү алынды.
4. Алынган натыйжаларды, тыянак-корутундуларды, көз караштарды конкреттүү тилдик фактылар менен көрсөтүү максатында Ч.Айтматовдун “Кылым карытар бир күн”, “Кыямат”, “Ак кеме”, “Гүлсарат”, “Тоолор кулаганда” (Кызкайып), Т.Касымбековдун “Сынган кылыч”, “Адам болгум келет” чыгармаларынан, “Манас” эпосунан, “Кыргыз поэзиясынын антологиясынан” жана башка электрондук булактардан алынган мисалдар иллюстрациялык материалдардын кызматын аткарды.
5. Изилдөөнүн **объектиси** кыргыз тилиндеги абал этиштери болсо, ал эми изилдөөнүн **предмети** катары кыргыз тилиндеги абал категориясын туюндурган тилдик каражаттар жана абал этиштеринин тизмектешүү мүмкүнчүлүгү эсептелет.

III бөлүм. Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин семантика-функционалдык табияты, семантикалык кызматы жана тизмектешүү мүмкүнчүлүгү деп аталып, бул бөлүмдө жалпы этиштердин, анын ичинде

абал этиштеринин семантикалык классификацияларына, абал этиштеринин метафоризациясына, вербалдык жана бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулушуна, абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугуна, о.э. валенттүүлүккө байланышкан негизги маселелер каралып, төмөндөгүдөй тыянактар чыгарылды:

1. Этиш сөздөрдү маанилик жактан классификациялоонун татаалдыгы алардын көп аспектүүлүгү, атап айтканда, семантикалык, функционалдык-синтаксистик, формалдык-грамматикалык, деривациялык, психолингвистикалык ж.б. аспектилери аркылуу да түшүндүрүлөт. Аталган аспектилерге байланыштуу тил илиминде **лексема**, **семема**, **семантема** өндүү бир катар борбордук түшүнүктөр бар экендигин белгилүү. Семема өзүнө семаларды камтыган инварианттык маанилик бирдик болсо, ал эми сөздүн материалдык жагы лексема түшүнүгү аркылуу туюндурулат. Мындан тышкары дифференциалдык, интегралдык сема өндүү өзөктүү түшүнүктөр бар. **Дифференциалдык сема** семантикалык белгини дифференциялоочу, б.а., аны башка маанилерден айырмалап көрсөтүүчү сема дегенди билдирет. Ал эми **интегралдык сема** кайсы бир лексика-семантикалык топко кирген сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн өзүнө камтыйт.

2. Туюм этиштеринин жасалышын өбөлгөлөгөн айрым тууранды сөздөрдү туюм тууранды сөздөр катары кароого болот. Бул топтогу сөздөр маанилик жактан адамдын көзүнө көрүнгөн элести эмес, анын туюу сезимдери аркылуу кабылданган ар кандай элести имитациялайт. **-ылда**, **кээде -кы-ра**, **-ай** курандыларын кабыл алып, андан жасалган туунду этиштерге түзүүчү негиз болот: **былпылда**, **болкулда**, **лукулда**, **лакылда**, **зыркыра**, **дүркүрө**, **буркура**, **одурай** ж. б. Туюм этиштерге *уктап калуу* (колдун же буттун чымыроосу), *тоңуу*- (колдун, буттун же денененин абдан үшүүсү), *дүңгүрөө*- (кулактын дүңгүрөшү), *дирилдөө*, *түрсүлдөө*, *жымыроо*, *зырылдөө*, *дуулдоо* өндүү этиштерди киргизүүгө болот. Бул сөздөр аркылуу имитацияланган биологиялык, физиологиялык сигналдарды билдирет. Мында субъектинин туюму эң башкы, аныктоочу критерийдин ролун аткарат.

3. Жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги абал этиштеринин классификацияларындагы концептуалдуу, өзөктүү көз караштарды эсепке алуу менен, биздин ишибизде кыргыз тилиндеги абал этиштеринин төмөндөгүдөй классификациясы сунушталды:

1) Жандуу жана жансыз предметтердин мейкиндиктеги абалын, ошондой эле узакка созулган абалын билдирген абал этиштери: *туруу*, *отуруу*, *жатуу*, *калуу*, *илинүү*, *түнөө* ж.б.

2) Логикалык субъектинин кыймыл-аракетинин ар кандай абалын, көлөмдүк-сапаттык, түстүк өзгөрүүлөрүн билдирген абал этиштери: *күчөө, пастоо, кызуу, азаюу, көбөйүү, узаруу, кыскаруу, жумшаруу, суюлуу, коюлануу, агаруу, бозоруу, кубаттануу, ылдамдануу* ж.б.

3) Адамдын жана жаныбарлардын организмдеги биологиялык, физикалык абалды, физиологиялык процесстерди билдирген абал этиштери: *чарчоо, алсыздануу, арыктоо, дене табы көтөрүлүү, үргүлөө, толуу, кансыроо, кызаруу, кубаруу, начарлоо, саргаюу, тоюу, уктоо, картаюу, жетилүү, өлүү, чаңкоо, иишүү, азуу, жашарауу, тоюу*, ж.б.

4) Адамдын ар кандай оң жана терс психо-эмоционалдык абалына, психикалык ишмердүүлүнгүнө жана рухий жашоосуна байланышкан процесстерди билдирген абал этиштери: *ачуулануу, коркуу, өкүнүү, сүйүнүү, ыңгайсыздануу, таңдануу, кубануу, өкүнүү, таарынуу, каардануу, толкундануу, муздоо (көңүл калуу), сабырсыздануу, кысылуу, эстөө, ойлонуу, көрүү, угуу, жыт сезүү, туюу* ж.б.

5) Социалдык абалды, процесстерди туюндурган абал этиштери: *баюу, жакырлануу, ээлөө, үйлөнүү, өнүгүү, стабилдешүү, бузулуу, өркүндөө, баш ийүү, муктаж болуу, кыйроо, талкалануу (маселен, экономика)* ж.б.

Абал категориясы грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, метафоралар өндүү ар кандай тилдик каражаттардан тышкары ольфакциялык, кинесикалык, гаптикалык, фонациялык өндүү бейвербалдык каражаттардын, симптоматикалык ымдоо-жаңсоолордун (симптоматические жесты) катышуусу менен да туюндурулат. Аталган каражаттар аркылуу абал категориясынын туюндурулушунда образдуулук, эмоционалдуулук, экспрессивдүүлүк өндүү белгилер басымдуулук кылат.

Метафоризация тышкы турпат, орун, кыймыл-аракет, тигил же бул предметтин аткарган кызматы өндүү параметрлерге ылайык ишке ашат. Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин метафоризацияланышы субъектилик жана объектилик типтерге бөлүнөт.

Изилдөө ишинде эврисемия, полифункционалдуулук, синсемантизм, десемантизация жана грамматикализация тилдик кубулуштарына байланыштуу айтылган пикир, көз караштарды эске алуу менен, унгу, туунду, кош сөздөргө ошондой эле алардын ар кандай грамматикалык формаларына уланып, абал категориясына байланышкан маанилерди туюндурууга катышкан *эт, кыл, де, ал, бер, кел, кал, сал, отур, жат, тур, бол, кой* деген өндүү жана башка жардамчы этиштер алгач десемантизацияга андан кийин грамматикализацияга кириптер болуп, натыйжада, алар негизги этиштер катышкан синтаксистик конструкциялардын курамында акырындап жардамчы этиштик функцияга өткөн.

Абал этиштери сүйлөмдүн семантикалык структурасында семантикалык компонент катары дээрлик бардык позицияларда келүүсү ыктымал. Абал этиштеринин мындай өзгөчөлүгүн алардын башка сөздөр менен тизмектешүү мүмкүнчүлүгүнүн жогорулугу катары кароого болот.

Корутунду

Изилдөө ишибиздин киришүү бөлүмүндө сөз болгондой, тил илиминин тарыхында этиштик лексиканы изилдөөнүн ар дайым актуалдуу болуп келгендиги этиштердин адамдын жашоосу үчүн зарыл болгон кыймылды, аракетти, процесстерди туюндургандыгы аркылуу да түшүндүрүлөт. Ошол себептүү окумуштуулар тарабынан этиштердин семантикалык табияты сүйлөмдүн тилдик алкактан сырткаркы семантикалык мазмундук түйүнү, сүйлөмдүн семантикалык структурасынын борбору, семантикалык конструкциялардагы сөздөрдүн өз ара айкашуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктаган өзөгү катары мүнөздөлөт.

Этиштердин лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүнүн бирдей эместиги, дегеле этиштерди семантикалык жактан классификациялоонун татаалдыгы, алардын маанилик табиятынын көп кырдуулугу, ар бир семантикалык класстын ичиндеги этиштердин ортосундагы маанилик байланыштардын көп жактуулугу, сүйлөм тутумунда алардын ар кандай семантикалык мутацияларга, трансформацияларга кабылышы өндүү факторлорго түздөн-түз байланыштуу экендиги кокреттүү тилдик фактылар аркылуу тастыкталды.

Абал категориясы вербалдык каражаттардан тышкары ольфакциялык, кинесикалык, гаптикалык, фонациялык өндүү бейвербалдык каражаттардын, симптоматикалык ымдоо-жаңсоолордун (симптоматические жесты) катышуусу менен да туюндурулары бир катар теориялык жана иллюстрациялык материалдардын негизинде далилденди.

Абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми да ишибизде өзүнчө жобо катары коюлган. Негизи, десемантизация, полифункционалдуулук, синсемантизм кубулуштары эврисемияга, б.а., кең маанилүүлүккө мүнөздүү белгилер катары сыпатталат.

Абал этиштеринин тизмектешүү мүмкүнчүлүгүнүн жогорулугун анын сүйлөмдүн семантикалык структурасында предикаттык позицияда гана келбестен, сирконстанттык, субъектилик, объектилик кызматтарды аткаргандыгы менен түшүндүрүүгө болот.

Көңүл бурганыңыздар үчүн чоң рахмат!

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Изденүүчүнүн баяндамасын уктуңуздар, кимде кандай суроо бар?

Ф.и.д., профессор Б. Сагынбаева: Менде төмөндөгүдөй суроолор бар: Ал-абал этиши менен абал этишинин айырмасы барбы? Ал эми экинчи суроо: Кош сөз негиздүү татаал этиштерден мисалдарды келтиргенсиз. Солк-солк эт дегендин уюшулуш өзгөчөлүгүн айтып беринизчи, эт деген жардамчы этиши кайсы сөз менен айкашып атат? 145-беттеги **бар, жок** деген сөз боюнча көптөгөн окумуштуулардын пикирлери бар деп айтылган. Сиз ушул сөздөрдү кайсы сөз түркүмүнө киргиздиниз?

Изденүүчү Н. А. Жолдошалиева: Сурооңузга рахмат. Ал-абал этиши менен абал этишинин дээрлик айырмасы жок. Буларды синоним катары эсептөөгө болот деген ойдобуз. Анткени буга чейинки изилдөөлөрдө абал этиштери деп айтылып келген.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Эми экинчи сурооңузга жооп бериңиз.

Изденүүчү Н. А. Жолдошалиева: Сурооңузга рахмат. Бул ал-абал этиштеринин жасалуу жолдору, т.а. морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалат. Ошонун ичинен синтаксистик жол аркылуу элес тууранды сөзгө эт жардамчы этиши айкашуусу менен туюм этиштери уюшулду.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Эми үчүнчү сурооңузга жооп бериңиз.

Изденүүчү Н. А. Жолдошалиева: Сурооңузга рахмат. Биздин жеке пикирибизде, кыргыз тилинде **бар, жок** деген сөздөрдүн да, полифункционалдуу табиятын эске алуу менен, анын кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендиги боюнча суроо коюуга болот. Анткени кыргыз тилинин нормативдүү грамматикасына байланыштуу жазылган айрым эмгектерде аталган сөздөр этиш сөздөр катары сыпатталса, айрым адабияттарда модал сөздөрдүн катарына киргизилип жүрөт. Бирок **бар, жок** деген сөздөрдө этиштерге да, модал сөздөргө да тиешелүү белги-каситтер жок. Маселен, котормо сөздүктөрдө **бар** деген сөздүн төмөндөгүдөй маанилери берилип жүрөт:

Мисалы:

1. атам, энем бар болсун, оозу, мурду жок болсун;
2. бары-жогунан айрылды;
3. базар - барга таттуу, жокко – ачуу;
4. бар бол, уулум бар бол.

Демек, аталган сөздөрдүн семантика-функционалдык табиятын эске алуу менен, алардын кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин кайрадан

карап көрүүгө болот.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Дагы кимде суроо бар, бериңиздер? Миясар Инамжановна?

Ф.и.д., профессор М. И. Мирзахидова: Менде эки суроо бар. Биринчи суроо: Б.А. Гайыпованын 2012-жылы корголгон “Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин табияты жана лексика-семантикалык маанилери” аттуу диссертациясынан сиздин диссертация эмнеси менен айырмаланат?

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Сурооңузга жооп бериңиз.

Изденүүчү Н.А. Жолдошалиева: Сурооңузга рахмат. Биздин темабыз бекилгенден кийинки 2 жылдан кийин Б.А. Гайыпованын иши корголгон. Биз иш менен толук таанышып чыкканбыз. Б.А. Гайыпова абал этиштерине семантикалык мүнөздөмө берип, морфологиялык өңүттө караган. Ал эми биз ишибизде этиштин семантикалык табияты, этиштин көп функционалдуулугу, метафоризациясы, грамматикализациясы, десемантизациясы жана валенттүүлүгүнө басым жасалдык.

Ф.и.д., профессор М.И. Мирзахидова: Экинчи суроом: Этиштин маанилик топторуна бир топ илимпоздор: Василев, Абдувалиев, Мусурманова, Гайыпова сыяктуулар этиштин семантикалык классификациясын беришкен. Маселен, Абдувалиев 4 топко, Мусурманова 5 топко, Гайыпова 8 топко бөлсө, сиз 11 топко бөлүптүрсүз. Жогорудагы илимпоздордон айырмалып, 11 топко бөлгөнүңүздү эмне менен тастыктап бересиз?

Изденүүчү Н.А. Жолдошалиева: Сурооңузга рахмат. Этиштерди классификациялоодо окумуштуулар классификациялоонун принциптерине таянышкан. Биз дагы тематикалык жана синтагматикалык принципке таянуу менен кыргыз тилиндеги этиштерди 11 семантикалык топко бөлгөнбүз. Азыр жогоруда айтылып кеткендей эле бизге чейин Абдувалиев этиштерди 4 семантикалык топко бөлгөн: 1) кыймыл этиштери; 2) сандык-сапаттык өзгөрүү этиштери; 3) абал этиштери; 4) сезим этиштери. Биздин оюбузча, И.Абдувалиев сунуштаган классификацияда адамдын психологиялык, кабылдоо, кептик ишмердүүлүгүнө (ойлонуу, көрүү, угуу, жыт сезүү, туюу ж.б.) байланышкан этиштер же үн тууроо этиштери өндүү семантикалык класстар кирбей калган. Ал эми Мусурманова 5 топко бөлгөн:

- 1) глаголы движения (кыймыл этиштери);
- 2) глаголы действия (аракет этиштери);
- 3) глаголы состояния (абал этиштери);
- 4) глаголы ощущения (сезим этиштери);
- 5) глаголы мышления (ойлоо этиштери)

Мындай ар башка классификациялоонун объективдүү жана субъективдүү себептери бар. Субъективдүү себептери катары ар бир изилдөөчүнүн сөз болуп жаткан маселеге карата жеке көз караш, концепцияларына түздөн-түз байланыштуу болсо, ал эми объективдүү себептерине, биринчи кезекте, этиштин табиятынын татаалдыгын, көп аспектүүлүгүн, өзгөрмөлүүлүгүн, мындан тышкары тигил же бул семантикалык топтун курамына жаңы лексемалардын тынымсыз кирип туруусун, ошондон улам ал ийкемдүү, динамикалык табиятка ээ болуусун дагы киргизүүгө болот. Биздин классификация шарттуу мүнөзгө ээ экендигин белгилеп кетмекчибиз.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Дагы кимде суроо бар, бериңиздер? Махабат Култаевна?

Ф.и.д., доцент М. К. Алишова: Менде бир гана суроо бар. Наргиза Автандиловна, диссертацияда пайдаланылган лингвистикалык методдор абал этиштерин классификациялоодо жана алардын функцияларын аныктоодо кандай натыйжа берет?

Изденүүчү Н. А. Жолдошалиева: Сурооңузга рахмат. Талдоого алынган классификацияларындагы концептуалдуу, өзөктүү көз караштарды эсепке алуу менен, кыргыз тилиндеги абал этиштеринин төмөндөгүдөй классификациясын сунуштамакчыбыз:

1. Жандуу жана жансыз предметтердин мейкиндиктеги абалын, ошондой эле узакка созулган абалын билдирген этиштер: *туруу, отуруу, жатуу, калуу, илинүү, түнөө* ж.б.

2. Логикалык субъектинин кыймыл-аракетинин ар кандай абалын, көлөмдүк-сапаттык, түстүк өзгөрүүлөрүн билдирген этиштер: *күчөө, пастоо, кызуу, кыйыңдоо, татаалдануу, акырыңдоо, азаюу, көбөйүү, узаруу, кыскаруу, жумшаруу, суюлуу, коюлануу, агаруу, бозоруу, караруу, көгөрүү, кубаттануу, ылдамдануу* ж.б.

3. Адамдын жана жаныбарлардын организмдеги биологиялык, физикалык абалды, физиологиялык процесстерди билдирген этиштер: *чарчоо, алсыздануу, арыктоо, дене табы көтөрүлүү, үргүлөө, толуу, кансыроо, кызаруу, кубаруу, начарлоо, саргаюу, тоюу, уктоо, картаюу, жетилүү, өлүү, чаңкоо, ишишүү, азуу, жашарауу, тоюу*, ж.б.

4. Адамдын ар кандай оң жана терс психо-эмоционалдык абалына, психикалык ишмердүүлүнгүнө жана рухий жашоосуна байланышкан процесстерди билдирген этиштер: *ачуулануу, коркуу, өкүнүү, сүйүнүү, ыңгайсыздануу, таңдануу, кубануу, өкүнүү, таарынуу, каардануу, толкундануу, муздоо (көңүл калуу), жийиркенүү, ирээңжүү, рахаттануу,*

тынчсыздануу, сагынуу, шайырлануу, сабырсыздануу, кысылуу, эстөө, ойлонуу, көрүү, угуу, жыт сезүү, туюу ж.б.

5. Социалдык абалды жана ага байланышкан процесстерди туюндурган этиштер: *баюу, жакырлануу, ээлөө, үйлөнүү, өнүгүү, стабилдешүү, бузулуу, өркүндөө, баш ийүү, муктаж болуу, кыйроо, талкалануу (маселен, экономика) ж.б.*

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Дагы кимде суроо бар, бериңиздер? Айман Усенбаевна?

Ф.и.д., доцент А. У. Акынбекова: Наргиза Автандиловна, менде төмөнкүдөй суроо бар: Актанттык жана сирконстанттык мүчөлөр сүйлөм түзүлүшүндө кандай мааниге ээ?

Изденүүчү Н.А. Жолдошалиева: Суроонузга рахмат. Актант, сирконстант деген түшүнүктөр абал этиштеринин семантикалык аспектисинде каралат. Синтаксистин семантикалык аспектисине басым койгон изилдөөчүлөр “классикалык” же “традициялык” талдоодон айырмаланып (буларда сүйлөм мүчөлөрү), сүйлөм структурасынан төмөнкүдөй компоненттерди бөлүп көрсөтүшөт: предикат – бул кырдаалдагы ар кандай процесстерди, аракетти, ал-абалды көрсөтөт; актанттар – булар кыймыл аракеттин, ал-абалдын субъектисин, объектисин, б.а. кырдаалдын предметтик компоненттерин көрсөтөт; сирконстанттар – булар кырдаалдын ар кандай жагдай менен байланышкан мүнөзүн көрсөтөт. Бул компоненттер сүйлөмдүн семантикалык структурасынын семантикалык компоненттери деп аталат да, булар грамматикалык кандай бирдиктер аркылуу берилээри жөнүндөгү маселе көтөрүлөт. Маселен, сүйлөмдүн борбордук негизги компоненти катары, этиштик түйүн эсептелет.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Сирконстант бул, актант бул деп мисал келтириңизчи?

Изденүүчү Н. А. Жолдошалиева: Гүл чаңынын уусун улам окишуп, муун-жүүнү бошоп калчылдап, түпкүчтөй түйүлүп, жанталаша онтоду. - абал этиштери сирконстанттык, формалдык-структуралык синтаксистик өнүгтөн алганда, бир өңчөй бышыктоочтук кызматында келди.

Ф.и.д., доцент А. У. Акынбекова: Сүйлөмдүн структурасында ушулардын кайсынысы маанилүү деп ойлойсуз?

Изденүүчү Н. А. Жолдошалиева: Актант да, сирконстант да маанилүү деп ойлойбуз.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Дагы кимде суроо бар, бериңиздер? Мерим Абдыкеримовна?

Ф.и.д., профессор М. А. Атакулова: Эмгекте абал этиштеринин семантикалык мутациясы деген түшүнүктү колдонгонсуз. Бул мутация кандай лингвистикалык механизмдер аркылуу ишке ашат?

Изденүүчү Н. А. Жолдошалиева: Сурооңузга рахмат. Мутация маселесине ишибизде кайрылганбыз. Бирок терминдердин көптүгүнөн эсимен чыгып кетти.

Ф.и.д., профессор М. А. Атакулова: Экинчи суроо: Бейвербалдык каражаттарды тил системасынын кайсы деңгээлине кошууга болот жана алардын лингвистикалык анализдеринин өзгөчөлүктөрү кандай?

Изденүүчү Н. А. Жолдошалиева: Сурооңузга рахмат. Ал-абал этиштерин туюндуруучу каражаттардын бири бейвербалдык каражаттар болуп саналат. Бул тууралуу илим паралингвистика деп аталат. Буга төмөнкүдөй илимдер кирет:

1. **Фонация** – үндөгү тыным, басым, үн ыргагы, күлкү, ый, улутунуу, жөтөлүү, унчукпоо сыяктуу тилдик эмес үн угумдарынын сүйлөшүүдөгү маанисин иликтеген илим.

2. **Кинесика** – байланыш-катыш мезгилиндеги адамдын ымдоо-жаңсоо белгилерин, тулку-боюнун ал-абалын, жүрүм-турум өзгөчөлүгүн, сүйлөшүүдөгү колдонулушун жана маанисин изилдеген илим.

3. **Окулесика** –бул илим байланыш-катыш учурундагы көздүн түрдүү кыймыл-аракеттеринин негизинде пайда болгон ымдоо-жаңсоолордун сүйлөшүүдөгү кызматын, маанисин изилдейт.

4. **Аусткультация** –үндөрдү угуу, кабыл алуу, маалымат берүү өзгөчөлүктөрү жана ар кыл үн угумдарынын таасир этүү семиотикасын изилдөөчү илим.

5. **Гаптика** – байланыш-катыш учурундагы адамдардын бири-бирине кол тийгизүүнүн негизинде маалымат бериши, карым-катышы.

6. **Ольфакция** – адамдардын жашоо-турмушунда кездешкен ар түрдүү жыттардын маалымат берүү өзгөчөлүгүн изилдөөчү илим.

7. **Проксемика** – карым-катыш мезгилинде айтуучу менен угуучуга мейкиндиктин, аралыктын тийгизген таасирин изилдейт.

8. **Такесика:** сүйлөөчү менен угуучунун ортосундагы динамикалык кыймыл-аракеттердин колдонулушу:

- кол кармап учурашуу;
- өбүшүү;
- кол чабуу.

Маселен: – *Гм...* – деп, биртке ойлонгондой боло, анан Абусатар Калпаны көзүнүн кыйыгы менен тиктеп, акырын кеп урду: – Илгери бир

көпкөн уул болуптур... кулак салып тур, элчи... Келтирилген бул сүйлөмдө субъектинин ойлонуу абалы “биртке ойлонгондой боло” деген чакчыл түрмөктөн тышкары, “Гм” деген фонациялык каражат аркылуу да берилип жатат.

Фонациялык каражат катары үндүн кырааты, ыргагы да адамдын ички психологиялык абалын кыйыр билдирүүчү каражат катары кызмат кылат: – *Мунун баарын эмне айтыбатасың? – Күңгүрөнө үн катты Бостон.*

Адамдын психоло-эмоционалдык абалын, маанайын, көңүл туйгусун туюндурууда бейвербалдык башка каражаттардай эле окулесикалык, б.а., көзгө байланышкан ымдоо-жаңсоолор дагы активдүү колдонулат: *Көзү таанытат кишини. Көз көрүнбөгөн соң, же ойлонуп отурганы, же уктап отурганы белгисиз, тыртык эриндери гана бир түрдүү калбийып турду.*

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Менде мындай суроо бар: Түз мааниде колдонулган ал-абал этиштери барбы?

Изденүүчү Н.А. Жолдошалиева: Бар, ооба.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Көркөм текстте образ түзүү маселелеринде коннотацияга учураган абал этиштери барбы?

Изденүүчү Н.А. Жолдошалиева: Сурооңузга рахмат. Бар.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Желдет ичкери бактын ичинде Нүзүп аталыктын башынан канын сарыктырып, кандын жытына мас болуп, *көзү кызарып, шалдырап отурган эле.* Жөн эле ал-абал эмес, көркөм образ түзүү маселеси да көтөрүп жатат. Маселен, табасы кануу.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Кийинки суроом: Ал-абал этиштерин стилистикалык өңүттө изилдөө керекпи?

Изденүүчү Н.А. Жолдошалиева: Сурооңузга рахмат. Албетте караш керек. Семантика тил илиминде, өзгөчө кыргыз тил илиминде акыркы 20-30-жыл аралыгында көбүрөөк изилденип келе жаткан багыттардын бири. Ошонун ичинен ал-абал этиштери Б.А. Гайыпова, анан биздин ишибизде изилденип жатат. Бул жаатта изилдене элек маселелер көп. Келечекте сөзсүз изилдениши керек.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Ал-абал этиштеринин десемантизациясы боюнча мисал келтиринизчи?

Изденүүчү Н.А. Жолдошалиева: Сурооңузга рахмат. Десемантизация сөздүн өзүнүн лексикалык, предметтик маанисин акырындап

жоготуусун түшүндүрөт. Айрым учурларда десемантизация процессине кириптер болгон лексикалык бирдиктер предметтик, логикалык маанилеринен толук ажырашы ыктымал. Мындай учурларда тилдик каражаттар кеп агымында катар келген сөздөргө баалоо маанилерин, ар кандай кошумча маанилерди, семантикалык оттенкторду туюндурган тилдик каражаттардын катарына өтөт: *Аттиң, ошондо түзүк моокум канбай калды эле, бат ойгонуп кеттим эле... Мына а да келди... Көңүлү көтөрүлө түштү.* Келтирилген мисалдардагы *эле* бөлүкчөсү өзүнчө турганда, чектөө маанисин берсе, ал эми жогорудагы сүйлөмдүн тутумунда модалдык бөлүкчөнүн кызматын аткарып калды. Б.а., сүйлөп жаткан тараптын өкүнүү, түшү аягына чыкпай, толук канааттанбай калган абалына кошумча маани киргизип турат. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү *түштү* деген жардамчы этиши аркылуу эмоционалдык абалдын кескин өзгөрүүсү туюндурулду.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Суроолор жок болсо, анда эксперттерге сөз берели.

Эксперт М.К. Алишова: Жолдошалиева Наргиза Автандиловнанын “Кыргыз тилинде ал-абал этиштеринин семантикалык типтери жана тизмектешүү мүмкүнчүлүгү” аттуу темадагы филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган илимий эмгеги диссертациялык кеңештин багытына, ал эми изилдөө ишинин мазмуну, концептуалдык негизи 10.02.01. – кыргыз тили адистигине шайкеш келет.

Иштин максаты - катары жалпы эле этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификацияларын сунуштоо менен, аларды туюндурган вербалдык жана бейвербалдык каражаттарга талдоо жүргүзүү, абал этиштеринин семантикалык мутацияларын конкреттүү тилдик иллюстрациялар аркылуу көрсөтүү жана абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу айрым маселелерди иликтеп берүүнү көздөгөн.

Бул максатка жетүү үчүн бир топ милдеттерди койгон. Токтоло кетсек, бул жерде жалпы этиштердин, анын ичинде абал этиштеринин семантикалык классификацияларынан тышкары абал категориясынын грамматикалык каражаттары, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулушу, алардын метафоризациясы, бир лексика-семантикалык топтон экинчи лексика-семантикалык топко өтүп кетүүсү, негизги этиштерге уланып, абал маанисин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми өндүү конкреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында иликтөөгө алынган. Ошону менен

бирге этиштердин сүйлөмдүн семантикалык структурасында семантикалык компонент катары аткарган предикаттык кызматын абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу маселелердин контекстинде караган.

Демек, кыргыз тилинин этиштик лексикасын изилдөөдө саналып өткөн айрым маселелердин азыркы учурга чейин изилдене электиги же башка аспектилердин алкагында, башка проблемалардын контекстинде жарым-жартылай каралгандыгына байланышкан жагдайлар изилдөө ишинин темасынын актуалдуулугун айгинелейт.

Жыйынтыктары ынанымдуу фактылар менен тастыкталган.

Авторефератта диссертациянын негизги мазмуну кыскача чагылдырылган. Автореферат диссертацияга шайкеш келип, кыргыз, орус жана англис тилиндеги резюмеси бар.

Диссертациянын мазмунунда жана түзүлүшүндө кездешкен кемчиликтер:

1. Илимий эмгектин жалпы көлөмү 179-беттен турса, 2-бап 14 гана бетти камтыйт, эмгектин пропорциясын сактоо максатында 3-баптан теориялык материалды алып өтсө кандай болот.

2. Диссертацияда колдонулган фонация, кинесика, окулестика, аусткультация гаптика, ольфакция, проксемика, хронемика, эврисемия, антилогикалык, актант, сирконстант ж.б.у.с. чет тилден кирген сөздөргө, терминдерге иштин соңунда түшүндүрмө (гlossарий) берилсе деп сунуштаар элем.

3. Диссертациялык иште орфографиялык, пунктуациялык, техникалык каталар да кездешет. Мисалы: синтказисте эмес синтаксисте (16 б.), ажраттуу “ы” тамгасы түшүрүлүп калган (19 б.), коргон эмес көргөн (25 б.).

Булакка таянууда жыл менен бетти көлдүктү көрсөтүү кош чекит менен ажыратылат, ал эми диссертацияда башынан аягына чейин үтүр менен ажыратылган.

Баптар жаңы беттен баштоо шарт. (III БАП, 56.) Мазмундагы беттер жылып кеткен, дал келбөөчүлүктөр кездешет. (Киришуу 5-бет эмес 6-бет, 3.7. - 145-бет эмес 146-б.).

Жогоруда келтирилген мүчүлүштүктөр илимий эмгектин беделин түшүрбөйт, жакшырышын шарттайт. Бул эмгектин артыкчылыгы жаңы көз караш менен жазылган бейвербалдык каражаттарды колдонуу менен жаңыча жаңылык киргизгендей маанай тартуулайт экен. Жаңычылдыкты көрсөткөн факты материалдарды кездештире алабыз.

Жолдошалиева Наргиза Автандиловна 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу учун жазган «Кыргыз тилинде ал-абал этиштеринин

семантикалык типтери жана тизмектешуу мумкунчулугу» деген темадагы жазылган диссертациялык иши Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын кандидаттык диссертацияларга коюлган талаптарга толук жооп берет. Диссертациялык иштин темасы актуалдуу, алынган жыйынтыктары далилдуу, теориялык жана практикалык мааниге ээ маселелер камтылган жана кыргыз тили учун зарыл болгон илимий эмгек болуп эсептелинет. Диссертациялык иш Жусуп Балабагы атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча тузулган Д 10.24.700 диссертациялык кеңештине 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча ачык коргоого сунуштайм.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Рахмат. Эксперттин пикирине жооп бериңиз.

Изденүүчү Н. А. Жолдошалиева: Махабат Култаевна, сунуш-пикириңизге рахмат. 1-сын пикирге төмөндөгүдөй жооп бермекчибиз: II баптын көлөмүнүн аздыгы аныкталып, иштеги пропорциянын сакталбай калганы айтылган. Бирок иллюстрациялык материалдарды II бапка алып өтүү мүмкүн эмес деп ойлобуз. Анткени тилдик иллюстрациялар ар бир теориялык материалдын мазмунуна ылайык тандалып алынып, аларды тастыктоо максатында келтирилген. Ошол себептүү тилдик иллюстрацияларды теориялык материалдардан бөлүп алууга болбойт деген ойдобуз.

2-сын пикирде иште колдонулган терминдерди түшүндүрмө сөздүгүн берүү сунушу айтылган. Бирок булл терминдер негизги объекти катары башка изилдөөлөрдө кеңири изилдөөгө алынгандыктан, салыштырмалуу жаңы түшүнүктөр эмес экендигин белгилемекчибиз. Ошондуктан, иштин аягында иштин аягында түшүндүрмө сөздүгүн зарылдыгы жок деп ойлойбуз.

3-сын пикирде техникалык, орфографиялык каталар кетирилгендиги айтылат. Сын-пикирлерди толук кабыл алуу менен аталган мүчүлүштүктөрдү ондоп чыктык.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Экинчи эксперт Мерим Абдыкеримовна, сөз сизде?

Эксперт М. А. Атакулова: Урматтуу төрага, корутундуда көрсөтүлгөн сунуш-пикирлерди окуп койсом, уруксат берсениз.

Диссертация жогорку деңгээлде аткарылган илимий иш экендигине карабастан, айрым учурларда төмөнкүдөй кемчиликтерди жана чектөөлөрдү белгилөөгө болот :

1. Изилдөөдө илимий жаңылыктар арбын. Бирок 9-бетте алар бир сүйлөм менен гана берилет. Бул иштин баалуулугун жасалма төмөндөтүп койгон. Биз эч болбогондо төрт пунктка көбөйтүүнү сунуштайбыз. Натыйжалар менен коргоого коюлган жоболор бири-бирине сандык - сапаттык жактан шайкеш болуусу зарыл. Анткени натыйжалар жоболорду далилдөө жана тастыктоо негизинде келип чыгат.

2. Изилдөөнүн камтуу чөйрөсү өтө кеңири. Автор этиштердин семантикасын изилдөөдө абдан эле ар тараптуу маселелерди камтыган - лексикалык классификациядан тартып, фразеология, паремиялогия, грамматикалык формалар, жарым-жартылай философиялык түшүнүктөр (антилогизм) жана бейвербалдык каражаттарды да аралатып кеткен. Албетте, бул комплекстүү ыкма эмгектин камтуусун кеңейтип, мазмунун байыткан менен, айрым темалардын тереңдиги жапа чеккен. Мисалы, бейвербалдык каражаттарды караган бөлүмдө жест-мимиканын абалды билдирүү мүмкүнчүлүгү кызыктуу тема болуп киргизилгени менен, ал тема өзүнчө деле көлөмдүү изилдөөнү талап кылган татаал аспект экендиги белгилүү. Диссертациянын алкагында бул жааттагы талдоо бир аз үстүрттөй болсо да, түшүнүктүү - анткени негизги көңүл тилдик каражаттарга бурулган.

3. Теориялык бөлүмдөгү талдоонун тереңдиги бир аз жетишсиз. Диссертациянын биринчи бөлүмүндө этиштердин семантика-функционалдык табияты боюнча адабияттарга сереп берилгенде, айрым учурларда мурунку изилдөөлөрдүн мазмунун кайталап баяндоо басымдуулук кылат. Башкача айтканда, автор мурдагы окумуштуулардын көз караштарын кеңири келтирип берген, бирок аларды өз ара критикалык салыштырып талдоо жагы анча терең эмес. Мисалы, 1.2-параграфта түркологиядагы этиштердин классификациясына байланыштуу ой-пикирлер жөн гана тизмектелет да, алар боюнча диссертанттын өз баасы азыраак байкалат. Натыйжада бул бөлүмдө берүүчү материал көп болгонуна карабай, жалпы теориялык корутунду же автордун позициясы жетиштүү деңгээлде баса белгиленбей калган.

4. Диссертациянын новатордук жактарынын бири болуп эсептелген “антилогикалык валенттүүлүк” жана “бейвербалдык валенттүүлүк” түшүнүктөрү мазмуну жагынан негизделип, мисалдары менен көрсөтүлгөнү жакшы көрүнүш. Бирок жаңы сунушталган түшүнүктөрдүн аталыштары инновациялуу болгону менен, алгач укканга анча түшүнүктүү эмес туюлат. Андыктан алардын аталышын тандап алуу жана өздөрүнүн маңызын түшүндүрүү иштерине дагы кеңири көңүл буруу талап кылынмак. Айрыкча “антилогикалык валенттүүлүк” термини эмнени белгилээри даана көрсөтүлгөнү менен, бул терминди мүнөздөө үчүн эмне себептен дал ушул

сөз айкашы тандалганын кошумча түшүндүрө кетсе, окурман үчүн ал дагы ачык болмок. Ошондой эле, “бейвербалдык валенттүүлүк” түшүнүгү да кеңири жана татаал кубулушту туюнткандыктан, анын чектерин, кандай көрүнүштөрдү өзүнө камтый турганын автор бир аз кененирээк талкууласа ылайыктуу болмок.

5. Кээ бир мисалдар ашыкча узун. Көркөм тексттерден алынган цитаталар толук берилген. Мисалы, Ч. Айтматовдун “Кыямат” романынан Понтий Пилат менен болгон диалог толугу менен киргизилген. Бул 2-3 бетти ээлеп, эмгектин көлөмүн көбөйтүп, окурманды негизги темадан алыстатат. Цитаталар кыскача берилип, негизги лингвистикалык феномен гана көрсөтүлсө жетиштүү болмок

6. Изилдөөнүн теориялык базасында орус тилдүү жана түркологиялык булактар басымдуулук кылат. Бирок валенттүүлүк теориясы, когнитивдик лингвистика боюнча англис тилдүү акыркы эмгектер дээрлик колдонулган эмес. Бул эмгектин эл аралык лингвистикалык контекстке кошулуусуна тоскоол болушу мүмкүн.

7. Диссертациянын түзүмү негизинен оң бааланганы менен, айрым техникалык жагдайларга көңүл буруу сунушталат. Мисалы, кээ бир жерлерде бир эле ойду ар кайсы бөлүмө кайталап кетүү учурлары учурайт. Бул ар бир бөлүм өз алдынча толук бүтүндүктө болсун деген ниеттен чыккандыр, бирок жалпы текстте кичине кайталанма сезим калтырат. Мисалы, этиштердин семантикалык классификациясынын татаалдыгы тууралуу пикирлерди автор киришүүдө да, корутундуда да окшош сөздөр менен белгилеген. Ал ойду автор стилистикалык жактан бир аз башкача формада берсе жакшы болмок.

Жыйынтыктап айтканда, Н.А.Жолдошалиеванын “Кыргыз тилинде абал этиштеринин семантикалык типтери жана тизмектешүү мүмкүнчүлүгү” аттуу диссертациялык иши 10.02.01. - кыргыз тили адистигине туура келет жана Д 10.24.700 диссертациялык кеңешине коргоого кабыл алууга сунуштайм.

Изденүүчү Н. А. Жолдошалиева: Мерим Абдыкеримовна, сунуш-пикириңизге рахмат. 1-сын пикирге жооп берсек:

Иштин 9-бетинде изилдөөнүн жаңылыгы 1 сүйлөм менен берилгендигине карабастан, анда изилдөөнүн жаңылыгы чагылдырылган деген ойдобуз. Т.а. иштин жаңылыгы төмөндөгүдөй берилген: **(Иштин илимий жаңылыгы)**. Кыргыз тилиндеги абал этиштеринин грамматикалык каражаттар, фразеологизмдер, айрым паремиялык бирдиктер, бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулуусу, алардын метафоризациясы, бир лексика-семантикалык топтон экинчи бир лексика-семантикалык топко өтүп кетүүсү, абал этиштерин туюндурууга катышкан жардамчы этиштердин көп

функционалдуулугу, десемантизациясы, грамматикализациясы, синсемантизми өңдүү маселелердин кыргыз тилинин факт-материалдарынын негизинде алгач изилденип жатышы иштин илимий жаңылыгын түзөт.

Ал эми сын пикирде жоболор менен натыйжалардын шайкеш келиши айтылган. Ишибиздин жалпы корутундусунда чыгарылган тыянак нажыйжалар изилдөөдө коюлган жоболордун санына шайкеш келет. Андыктан мында иште изилдөөнүн жаңылыгы эмес коргоого коюлуучу негизги жоболор чыгарылган тыянак натыйжалардын саны жана мазмуну менен шайкеш келиш керек.

2-сын пикирде изилдөөнүн камтуу чөйрөсү өтө кеңири экендиги, анда лексикалык классификациядан тартып, фразеология, паремиялогия, грамматикалык формалар, философиялык түшүнүктөр жана бейвербалдык каражаттар камтылганы айтылат. Бул сын-пикирге карата бул сын пикирди толук кабыл алалбайбыз. Анткени иште коюлган башкы максатка ылайык биз абал категориясынын туюндурулуш каражаттарына гана токтолгонубузду баса белгилемекчибиз. А.айтканда, биз фразеологиянын, паремиялогиянын, философиялык түшүнүктөрдүн өзөктүү маселелерин объекти кылып алган жокпуз. Болгону абал категориясынын туюндурулушу менен чектешкен айрым жеке маселелерди гана карап өттүк. Т.а. абалды туюндурган фразеологиялык бирдиктер, бейвербалдык каражаттар айрым паремиялогиялык бирдиктер гана каралган. Демек, биз ишибизде коюлган максаттардан жана милдеттерден четтеп, алардын алкагынан чыкпадык деген ойдобуз. Ишибиздин киришүү бөлүмүндө дагы, абал категориясынын лингвосемантикалык өңүттө карап, анын буга чейин карала элек аспектектилерине токтолуу максатын көздөгөнүбүздү баса белгилегенбиз.

3-сын пикирде, теориялык бөлүмдөгү талдоонун тереңдиги бир аз жетишсиздиги, б.а. этиштердин семантика-функционалдык табияты боюнча автордун позициясы жетиштүү деңгээлде берилген эмес деген пикир деген ой айтылган. Ооба, бул пикирди жарым жартылай кабыл алабыз. Анткени жалпы этиштердин 'классификациясына салыштырмалуу үстүртөдөн токтолуп жалпы сереп жасоо менен, биз абал этиштеринин классификациясына карата өз позициябызды так билдирүү максатын көздөгөнбүз. Ошондой болсо дагы этиштердин жалпы классификациясына карата биздин позициябыз иштин айрым жерлеринде берилген.

4-сын-пикирде “антилогикалык валенттүүлүк” жана “бейвербалдык валенттүүлүк” өңдүү сунушталган терминдердин бир укканга анча түшүнүктүү эместиги айтылган. Бирок биз ишибизде коюлган милдеттердин 6-пунктунда абалдык маанини туюндурган вербалдык каражаттардын

каралышына байланыштуу “туюм тууранды сөздөр”, этиштеринин метафоризациясына байланыштуу “жайылма метафора”, ошондой эле абал этиштеринин валенттүүлүгүнө байланыштуу “антилогикалык валенттүүлүк”, “бейвербалдык валенттүүлүк” өңдүү айрым жаңы түшүнүктөрдү сунуштоо милдети коюлган. Бирок бул түшүнүктөр абал этиштеринин тизмектешүү мүмкүнчүлүгүнө байланышкан контекстинде гана каралгандыктан, аталган терминдер терең каралбагандыгын моюнга алабыз.

5-сын пикирде кээ бир мисалдардын тилдик иллюстрациялары узак экендигине байланыштуу сын-пикирге кошула албайбыз. Анткени, сын-пикирде “Кыямат” романынан 2-3 бет көлөмүндө үзүндү келтирилген деп айтылат, бирок ишибиздин 92-бетинде – *Апендисинбе! – деп Понтий Пилат чыдабай кетти. – Демек, сен өлүмгө өз ыктыярың менен баратасыңбы?* (Ч.Айтматов, “Кыямат”, 1988, 150) деген бир гана сүйлөм келтирилди.

6-сын пикирде изилдөөнүн теориялык базасында англис тилдүү эмгектер колдонулгандыгы айтылган. Ооба, бул сын-пикирди кабыл алабыз.

7-сын пикирде техникалык каталар бар экендиги айтылат. Кээ бир кайталоолорго да орун берилгендиги айтылат. Айтылган сын-пикирлерди кабыл алуу менен оңдоп чыктык. Ошону менен эле бирге айрым адабияттардын талапка ылайык келбегендиги кошумчалаланган. Бирок биз КР Илимдер академиясынын илимий китепканасындагы иштеген адиске текшертүү менен атайын маалым кат алганбыз.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Кийинки эксперт, Ардакбүбү Ормонбековна, сөз сизде?

Эксперт А. О. Ормонбековна: Изилдөөдө этиштердин лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүнүн бирдей эместиги, этиштерди семантикалык жактан классификациялоонун татаалдыгы, алардын маанилик табиятынын көп кырдуулугу ар бир семантикалык класстын ичиндеги этиштердин ортосундагы маанилик байланыштардын көп жактуулугу, сүйлөм тутумунда алардын ар кандай семантикалык мутацияларга, трансформацияларга кабылышы өңдүү фактылар аркылуу түшүндүрүлө тургандыгы кыргыз тилинин факты-материалдары аркылуу сыпатталып териштирилген.

Этиш сөздөрдү маанилик жактан классификациялоонун татаалдыгы алардын көп аспектүүлүгү семантикалык, функционалдык-синтаксистик, формалдуу-грамматикалык, деривациялык, психолингвистикалык ж.б. аспекттер аркылуу түшүндүрүлө тургандыгы, ал эми бир эле этиш сөз же анын сөз формалары эки башка лексика-семантикалык топко кирип калуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги алардын көп маанилүүлүгүнө (полисемия), кең маанилүүлүгүнө (эврисемия), семантикалык структурасындагы мутациялык

өзгөрүүлөргө, эки лексика-семантикалык топтордун ортосундагы өткөөл катмарлардын түзүлүшүнө байланыштуу түшүндүрүүгө боло тургандыгын конкреттүү факты-материалдар келтирилип, далилдөөгө алынган.

Абал категориясы вербалдык каражаттардан тышкары бейвербалдык каражаттар аркылуу туюндурулуусу мүмкүн экендиги; бейвербалдык каражаттарды изилдөөгө арналган айрым эмгектерде бейвербалдык каражаттар баарлашуу процессинин белгилүү бир кептик кырдаалдарынын тизмектешип келе тургандыгы, ошондон улам алар да бейвербалдык «сүйлөмдөрдү» түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги кыргыз тилинин факты материалдары аркылуу сыпатталып териштирилген.

Сөздөрдүн актуалдашкан мааниси кеп агымында, өзгөчө сүйлөм тутумунда аныктала тургандай эле жесттердин да маанидери өз ара тутумдашкан «сүйлөмдөр» же «чынжырлар» деп аталган. Эки же андан ашык татаал кыймыл-жаңсоолордун тутумунун туура аныкталышы мүмкүн экендиги, ушул негизден алып караганда валенттүүлүк тилдик каражаттардын ортосунда эле эмес, бейвербалдык каражаттардын ортосунда да болуусу мүмкүн экендиги тыкан иликтөөгө алынып, диссертанттын өзүнүн жеке илимий ойлору теориялык жактан негизделип берилген.

Жолдошалиева Наргиза Автандиловнанын 10.02.01- кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Кыргыз тилинде ал-абал этиштеринин семантикалык типтери жана тизмектешүү мүмкүнчүлүгү» деген темадагы иши тиешелүү деңгээлде аткарылган, анын ичинде кыргыз тил илими үчүн маанилүү алынган тыянак-натыйжалары далилдүү, теориялык жана практикалык мааниге ээ болучу маселелерди камтыган илимий эмгек болуп саналат жана КР Президентине караштуу УАКнын кандидаттык диссертацияларга коюлуучу талаптарына жооп берет. Диссертант жогоруда белгиленген сунуш-пикирлерди, жагдайларды ылайыгына жараша кайра карап чыгуу шарты менен, 10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча коргоого кабыл алууга жана ачык коргоого коюуга сунушталат.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Рахмат. Анда эксперттердин сөзүн уктук, талкууга өтөлү. Кимде кандай пикир бар?

Ф.и.д., профессор Б. Сагынбаева: Урматтуу төрага, урматтуу мүчөлөр, диссертант, ал-абал менен абал тууралуу бекер сураган жокмун. Тилде эмне себептен татаал сөз катары кош сөздөр, кошмок сөздөр пайдаланылат. Алардын өзүнчө мааниси бар. Кош сөздөр окуу китептеринде компоненттери бири-бирине синонимдеш же антоним, же мааниси жок компоненттер,

алардын баардыгы этимологиялык изилдөө жүргүзгөндө мааниси жок эмес, бар болуп чыкты. Себеби, кыз-кыркын дегенде кыздын маанисин кыркын деген сөз берет экен. Ушул жагынан алып караганда ал-абал да ушу сыяктуу. Диссертациянын темасы ал-абал деп бекилиптир да, ичинде абал деп берилиптир. Ошону оңдоп чыгыш керек. Анткени ал-абалдын мааниси башка, абалдын мааниси такыр башка. Көбүнчө кош сөздөр маанини күчөтүү маанисинде колдонулат. Иш функционалдык грамматиканын негизинде аткарылган. Ал-абал этиштердин грамматикалык деңгээлдери, алардын өтмө маанилери, вербалдык жана бейвербалдык ж.б. жактан кеңири изилденген. Сиздин ишиңиздин ийгилиги ушул. Дагы белгилеп кетчү жагдай, 23-бетте созулган абалды туюндурган этиштер дегендин ордуна созулуңку деген терминди колдонуу туура болот деп эсептейм. Анан ал-абал этиштеринин ичинен көп кездешкен кайсы тобу эсептелет экен. Ошол да кызык. Эми кайталанып калган жерлери көп экен, оңдоп чыгууга убакыт бар.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Кийинки сөз Дайыр Орунбекович, сизде?

Ф.и.д., доцент Д. О. Кенжебаев: Рахмат. Темага байланыштуу пикир айткым келип турат. Себеби, ал-абал этиштери деп Сырбай Жолдошевич теманы бергенде, орус тилинде положение жана состояние деген сөздөр бар, ошону айырмалоо үчүн тандап алган деп ойлойм. Анткени буга чейин коргогон Б.А. Гайыпованын ишинде абал деп алынып, жат, тур, отур, жүр деген 4 этишке токтолгон. Андан айырмаланып, Жолдошалиева адамдын психологиялык абалына тиешелүү жагдайларды тереңдетүүнү көздөгөн. Состояние деген сөзгө ал-абалдын мааниси туура келип, ошону колдонгон деп ойлойм.

Жардамчы атоочтор өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт деп келгенбиз. Мисалы, асты - таш, үстү - таш, ортосунда бышкан аш. *Асты -таш, үстү -таш* деген сөз айкаштарында *асты, үстү* деген жардамчы атоочтор багындыруучу түгөйлөрдүн позициясында келди. Ал эми аталган сөз айкаштарынын түгөйлөрү сүйлөмдүн тутумунда өз ара предикативдик катышта келип жардамчы атоочтор (асты, үстү) ээлик милдетти аткарышты. Демек, ушул өңдүү бир жактуу чечүүгө мүмкүн болбогон жагдайлар айрым тил каражаттарынын полифункционалдуу табиятка ээ экендигин айгинелейт. Мына ушул маселелерге токтолуп кетүү аракетин көргөн. Көп кызматтуулук тууралуу маселе да көтөргөн. Мына ушул маселе иштин жаңылыгы катары карасак болот. Бир эле этиш контекстте бир нече топко тиешелүү болуп да калган учурлар кездешет. Туюм тууранды сөздөр, антилогикалык валенттүүлүк, жайылма метафора

кыргыз тил илиминде жаңылык болуп эсептелет. Ишти жалпысынан алсак, логикалык жактан жыйынтыктар чыгарылган, коргоого сунуштайм.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Контексттик табиятты эске алуу зарыл. Бир эле тилдик каражат контекстте ар түрдүү болуп калышы мүмкүн. Ал-абал 5 стилде беш түрдүү болот. Ал эми сиз, көркөм стилдин алкагында гана караптырсыз. Ар бир тексттин, ар бир функционалдык стилдик максаты, мыйзамы бар.

Албетте, эксперттер айткан пикирлер да орундуу. Иш менен кафедранын талкуусунда таанышып чыккам. Иш сабаттуу жазылган. Менин көз карашым боюнча ал-абал этиштери толук позицияда каралган. Ал-абал этишинин лексикалык негиздери, ал-абал этиштеринин семантикалык мүмкүнчүлүктөрү, ал-абал этиштеринин структуралык табияты, контексттик табияты, валенттүүлүк маселеси, функционалдык негиздери, вербалдык негиздери, десемантикалык өзгөрүүгө учурашы, жалпысынан өтө татаал комплекстүү изилдөө болгон. Мага жакканы лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрдү контексттен караганы.

Сиздин кемчилик, ал-абал этиштерин стилистикалык өнүттө да караш керек. Ушул эле ал-абал 5 стилде ар башкача. Эң байы турмуш-тиричилик оозеки стилинде. Кийинки изилдөөлөрдө ал-абал этиштерин 5 функционалдык стилде изилдесеңиз болот.

Ишиңизге ийгилик каалайбыз. Менин пикирим боюнча жогоруда сүйлөгөн эксперттерге жана окумуштуу-изилдөөчүлөргө кошулам. Диссертациялык иш КР Президентине караштуу УАКнын кандидаттык диссертацияларга коюлуучу талаптарына толук жооп берет. Ушу турушунда коргоого сунуштаса болот. Ал эми техникалык мүнөздөгү кемчиликтер бар, жакшылап баарып оңдоп чыгыңыз.

Жолдошалиева Наргиза Автандиловнанын “Кыргыз тилинде ал-абал этиштеринин семантикалык типтери жана тизмектешүү мүмкүнчүлүгү” аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын жетектөөчү мекемеси катары К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасы, биринчи расмий оппонент катары филология илимдеринин доктору, доцент, Ала-Тоо Эл аралык университетинин магистратура бөлүмүнүн башчысы М. К. Алишова, экинчи расмий оппонент катары филология илимдеринин кандидаты, доцент, Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигине караштуу Соттук эксперттик кызматынын Лингвистикалык жана дин таануу экспертизалар башкармалыгынын башчысынын орун басары Ж. А. Семенова сунушталат.

Бул сунуштарга макулсуздарбы? Эгер макул болсоңуздар, колго салып койсок.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор
Т. С. Маразыков: - Анда ушул сунуштарга кол көтөрүп койсок.

“Макул” - бир добуштан, “каршы” -жок, “калыс” - жок.

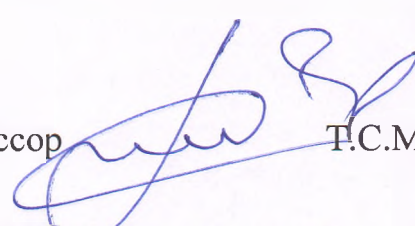
Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, ф. и. д., доц.,
С. К. Каратаева: Жарыяны август айынын аягында беребиз. Ачык коргоо болжолу 29, 30-сентябрга коюлат.

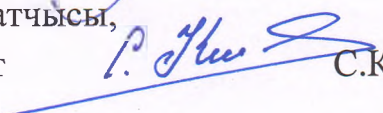
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700 диссертациялык кеңешинин кезектеги отуруму

ТОКТОМ КЫЛАТ:

2.1. Жолдошалиева Наргиза Автандиловнанын “Кыргыз тилинде ал-абал этиштеринин семантикалык типтери жана тизмектешүү мүмкүнчүлүгү” аттуу 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши ачык добуш берүүнүн негизинде алдын ала коргоодон өттү деп эсептелсин жана коргоого сунушталсын.

2.2. Диссертациялык ишке жетектөөчү мекеме катары К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасы, биринчи расмий оппонент катары ф.и.д., доцент М. К. Алишова, экинчи расмий оппонент катары ф.и.к, доцент Ж. А. Семенова бекитилсин.

Диссертациялык кеңештин төрагасы,
филология илимдеринин доктору, профессор Т.С.Маразыков

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин доктору, доцент С.К.Каратаева

Диссертациялык кеңештин төрагасы менен окумуштуу катчысынын колун тастыктайм:

КБнын башчысы

А.Жайнакова